

## VITA

Fehér Bence: *Pannonia latin nyelvtörténete*. Budapest 2007.

Mindenekelőtt szükségesnek látszik némi indoklása annak, hogy milyen aktualitása lehet a recenzióknak egy, már jó néhány éve megjelent könyv esetében. Fehér Bence könyvéről egyrészt tudtommal nem jelent meg komolyabb értékelés, noha fontos és úttörő alkotásról van szó, másrészt pedig az elmúlt évek hazai kutatási eredményei a latin dialektológia szakterületén számos kérdést új megvilágításba helyeznek. Ez év májusában a Lendület Program keretében egy hazai latin dialektológiai kutatóműhely is elismerésben részesült,<sup>1</sup> ami jelzi a magyarországi kutatás élénkülését, egyszersmind a tudományos nyilvánosság érdeklődését az eredmények iránt. Fenti fejlemények miatt hazánk latin nyelvtörténetének, a pannoniai latinságnak a feldolgozása is kiemelt figyelmet érdemel, és Fehér Bence ezt a feladatot valóban a lehető legteljesebb alaposággal végezte el művében; ugyanakkor érdemes megvizsgálnunk, hogy a legújabb tudományos eredmények és módszertani megközelítések hogyan árnyalják és mennyiben támogatják a Pannonia latin nyelvről elsőként általa megalkotott képünket.

Fehér Bence sokoldalú szakember: az ókori Pannonia történelmének és régészetének kiváló ismerője, a római epigráfia és paleográfia egyik legkiemelkedőbb kortárs hazai szakértője, latin nyelvész, de a római vallástörténet és az arabisztika is kutatási területei közé tartozik. A *Pannonia latin nyelvtörténete* sem szokványos munka. Ez az első olyan monográfia, amely egyetlen provincia teljes nyelvtörténetét beható alaposággal feltárja, vagyis a könyv szintén sokoldalú, újszerű és tiszteletre méltó vállalkozás. Ahogy azt a szerző maga is megjegyzi előszavában, mivel egyetlen provincia latin nyelvvaltozatát és nyelvtörténetét leíró tudományos munkák egészen a legutóbbi időkig hiányoztak, a szakirodalom Pannonia 400 éves történelmének belső nyelvfejlődésével, korszakolásával sem foglalkozott, illetve kizárólag fonológiai vagy morfoszintaktikai részletkérdésekben születtek megállapítások.<sup>2</sup> Az utóbbi évtizedekben ugyan három összefoglaló monográfia is napvilágot látott, mely a keleti provinciák összességét vizsgálta, de a szerzők Pannoniát nem önmagában, hanem olyan távoli területekkel együtt tárgyalták, mint Szíria vagy Egyiptom, mintha ezen térségekben ugyanaz a

<sup>1</sup> A *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa: 3. szakasz* című, K 108399 ny. sz. OTKA-projekt kutatócsoportja. Az OTKA projektje által is támogatott kutatások 2015-től a Lendület Program keretei közt folynak.

<sup>2</sup> Különösen a szerző előzetes tanulmányaira kell itt gondolni, pl. *B. Fehér: Peculiarities of the Conjugation in the Pannonian Epigraphic Material*. In: *Á. Szabó – E. Tóth* (eds.): *Pannonia Provincialia et Archaeologia*. Budapest 2003, illetve *Fehér B.: Szintaktikai kérdések a pannoniai latin nyelvhasználatban. Összetett mondatok. Specimina Nova 19* (2005) 119–138, és még számos további dolgozat, valamint Herman József, Kovács Péter és Adamik Béla idevágó munkásságára.

nyelvi fejlődés ment volna végbe, mint Pannonia esetében.<sup>3</sup> De nemcsak Pannonia latin nyelvváltozatának történetével adós a szakirodalom: noha számos mű tárgyalta már a vulgáris latin történetét, a kérdés, hogy milyen volt a római birodalom nyelvjárási tagolódása, ritkán merült fel. Volt-e egy provinciának saját nyelvjárása? Ha igen, mikor és hogyan vált el a közös forrástól? Herman József és Paul Gaeng a latin nyelv dialektusainak kutatására az egyes provinciák feliratain előforduló nyelvhelyességi hibák statisztikai összehasonlításának módszerét alkalmazták. Mindketten területenként vizsgálták a hibatípusok gyakoriságát, hogy abból következtessenek nyelvföldrajzi különbségekre, de módszerük egy ponton lényegesen különbözött. Gaeng, akinek módszertanát Fehér Bence is alkalmazza könyvében, a helyes és helytelen írásmódok arányszámára építette statisztikai vizsgálatait: egy adott terület egy azonos hibatípusának előfordulási számát arányította ugyanazon nyelvi jelenség helyes alakú előfordulásaihoz.<sup>4</sup> Ezzel a módszertani megközelítéssel azonban adódhatnak nehézségek, és erre, valamint a Herman-féle megoldásra, a könyv szerkezetének bemutatása után még visszatérünk.

Fehér Bence könyve már terjedelmével is imponál, de mélységét tekintve is alapos és igen részletes. Gyakorlatilag nincs olyan aspektusa Pannonia nyelvtörténetének és nyelvhasználatának, melyre ne térne ki. Bevezetesként az *I. rész.* főfejezetében 70 oldalon át tárgyalja a pannoniai latinság forrásait, külön kitérve az egyes műfajokra, például a feliratos költészet bizonyos stílusmintáira, a prózaritmusra, a mágikus nyelvhasználatra; de a feliratos anyagon kívül felveszi a vizsgálatba és részletesen bemutatja a pannoniai származású latin auktort, Victorinust is. A forrásszövegek leírásának részletgazdagságát mutatja, hogy a kérdéses rész szinte már feszegeti a nyelvtörténet kereteit, és nevezhetnénk akár pannoniai latin (feliratos) irodalomtörténetnek is. A nyelvészeti elemzés a könyv *II. részében* kissé formabontó módon a mondattannal kezdődik, amit a szerző az *Előszó*ban azzal indokol, hogy „*csak a szövegekből és azok értelmezéséből tudunk kiindulni az elemzésben*” (5. o.). Ezután a *III. részben* végigtekinthetjük az esetben, az egyszerű és összetett mondatok, igeneves szerkezetek jellegzetességeit. Külön kiemeljük, hogy a szerző kitér a szórend vizsgálatára is, továbbá indokoltan különbözteti meg a rögzült feliratos formulákat az egyedi, variábilis mondatoktól, hiszen a formuláris kifejezések nyelvi fossziliákként még azután is egy már kihalt mintát követhet-

<sup>3</sup> *H. Mihăescu: La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe. București – Paris 1978; H. Mihăescu: La romanité dans le Sud-Est de l'Europe. București 1993. Mihăescu Isztriát, Szlovénia területét és Pannoniát egy nyelvi térségnek határozta meg, Szlovénia térségét tekintve kiindulópontnak, Poetoviónál húzva meg a határt keleti és nyugati latinság közt, magát Poetoviót a keletibe sorolva. G. Galdi: Grammatica delle iscrizioni latine dell'Impero (provincie orientali). Morfosintassi nominale. Roma 2004. az epigrafikus latinságról még kevésbé figyel Pannoniára, mint Mihăescu, csak a keleti provinciák névszói alaktani-esettani fejleményeit vizsgálja. Szintén egy nyelvi térségnek tekinti Pannoniát az egész Kelettel, ám Mihăescuval ellentétben ő már csak a feliratos anyagot vizsgálja.*

<sup>4</sup> *P. A. Gaeng: An Inquiry into Local Variations in Vulgar Latin, as Reflected in the Vocalism of Christian Inscriptions. Chapel Hill 1968. és P. A. Gaeng: Variétés régionales du latin parlé: le témoignage des inscriptions. In: J. Herman (ed.): Latin vulgaire – latin tardif II. Actes du I<sup>er</sup> colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Pécs 1985). Tübingen 1987.*

nek, amikor a beszélt nyelv már rég megváltozott. A legterjedelmesebb rész az alaktan, a deklinációk változásai, a névmások, igék, igenevek valamint a szóképzés klasszikus normától való eltérései. A *IV. rész*ben következik a hangtani áttekintés, a hangsúly és kvantitás, a magánhangzók, mássalhangzók, a helyesírási konvenciók, valamint a feliratos írásstílusok és -technikák bemutatása. A szerző a lexika tárgyalása során igyekszik kimutatni a sajátos pannoniai szóhasználat nyomait a jövevényszavakkal együtt, majd összefoglalja a névhasználat jellegzetességeit. A *VI. rész* az előzőek függelékeként a Pannoniában a latin nyelv mellett használt egyéb nyelveket mutatja be, a görögöt kiemelten, majd a pannon, a kelta, a sémi, germán nyelveket; a szarmata nyelvről szóló összefoglalás Sárközy Miklós munkája. A fejezet közepén olvasható egy nagyon rövid, mintegy kétoldalas áttekintés a latin nyelvhasználat pannoniai történetéről, a latin nyelv elterjedéséről, korszakolásáról. A könyvet jól használható mutatók egészítik ki, valamint egy, a nyelvi jelenségeket illusztráló gazdag epigráfiai példatár 50 oldalnyi verses és prózai feliratos gyűjteménnyel, melyben a latin mellett görög és egyéb nyelvek felirataira is látunk példákat.

Ami a módszertant illeti, említettük, hogy a szerző a Gaeng-féle helyes–helytelen arányok vizsgálatára építette munkáját, ám ezt kiegészítette saját újításával. A leggyakrabban talált pannoniai hibajelenségek, az AE > E és az NS > S íráshibáknak a helyesen írott alakokhoz képesti arányszázalékára alapozva 20%-ban állapítja meg azt a statisztikai előfordulási mennyiséget, amelytől egy nyelvi jelenséget a köznyelvben általánosan elterjedtnek fogad el (191–192. o.).<sup>5</sup> A vizsgálatban elkülöníti egymástól a formuláris és az egyedi megfogalmazású kifejezéseket, és az előbbieket csak kontrollcsoport funkciójában használja. Minden korábbinál nagyobb hangsúlyt fektet a feliratok keletkezési körülményeire, a feliratállítató szociális helyzetére, etnikumára, a kőfaragás színvonalára. A helyes és helytelen alakok statisztikai összevetésével azonban J. N. Adams és Herman József szerint is az a probléma, hogy ezen arányok alapján csak az adott terület írásbeli műveltségére lehet következtetni. A helyesírás pedig nyelven kívüli, kulturális tényezők függvénye, és nem feltétlenül jelzi a beszélt nyelv állapotát. Herman,<sup>6</sup> Adams,<sup>7</sup> majd nemrég Adamik Béla is kimutatta,<sup>8</sup> mennyire torzított képet ad a helyes–helytelen arányok módszere a nyelvföldrajzi valóságról. Célravezető módszerként Herman a hibatípusok egymáshoz történő arányítását szorgalmazta, és ezt a Herman-féle módszert alkalmazza az Adamik Béla vezette *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelv-*

<sup>5</sup> Ezen túl az oda-vissza történő betűtérvesztések esetére (pl. E–I), melyek alapján egy adott hangváltozást (pl. /e/ > /i/) és annak fordítottját (/i/ > /e/) is feltételezhetjük, azt a szabályt állapítja meg, hogy ha ezek 1:1 vagy 1:2 arányban szerepelnek, akkor egyik irányban sem hiperkorrekcióról van szó, hanem mind a két kiinduló hang megváltozik, és egy harmadik, köztes hang keletkezik (338. o.).

<sup>6</sup> J. Herman: La différenciation territoriale du latin et la formation des langues romanes (1985) = J. Herman: Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique. (réun. S. Kiss). Tübingen 1990. 62–92.

<sup>7</sup> J. N. Adams: The Regional Diversification of Latin 200 BC–AD 600. Cambridge 2007. 630.

<sup>8</sup> Adamik B.: A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. AntTan 56 (2012) 91–105. A tanulmány a Gaeng-féle módszer legrészletesebb magyar nyelvű kritikája.

*történeti adatbázisa* (LLDB) kutatóműhely is. A továbbiakban – egy-egy kiemelt példán összevetve a kétféle statisztikai megközelítést – bemutatjuk, hogy a Herman-módszer és a Fehér Bence által alkalmazott módszer mennyiben vezet más eredményre. A statisztika elkészítéséhez az LLDB felirati hibagyűjteményét használtuk.<sup>9</sup>

A módszertanról szólva érdemes még kitérni Victorinusnak a vizsgálatba történő bevonására is, ami – legalábbis anélkül, hogy más pannoniai auktorok nagyobb számban állnának rendelkezésünkre kontrollcsoportként – problematikusnak tekinthető, hiszen nem lehetünk teljességgel biztosak a szerző pontos nyelvi-etnikai hátterét illetően,<sup>10</sup> továbbá a hasonló műveltségű és normanyelvi iskolázottságú szerzők latin szövegeinek esetében a helyi beszélt nyelvre vonatkozó adatok megállapítására szinte semmi esélyünk sincs, a kéziratos hagyományozás sajátosságai miatt pedig nagyon nehéz pannoniai jellegzetességeket azonosítani. A „helyi származású” szerzők nyelvének figyelembe vétele az adott terület feliratos anyaga mellett egyébként Mihăescu újítása volt, de a módszer hasznosságát Herman József is kétségbe vonta.<sup>11</sup> Szerencsére Fehér Bence is mindig elkülönítve tárgyalja a Victorinusból levonható következtetéseket, és ezek a legtöbb esetben – amint az várható – semmit sem tesznek hozzá a feliratos hibák alapján rajzolt képhez.

Az általánosságok után vessünk most néhány pillantást a fontosabb témakörökre, és a gazdag anyagból egy-egy jelenséget kiemelve vizsgáljuk meg a könyvet a latin dialektológia szempontjából. Az újlatin nyelvek felé vezető úton az egyik legfontosabb strukturális változás az egyes klasszikus latin esetek összeolvadása és végül az esetrendszer felbomlása volt. Kezdetben a három főbb esetre (*nom.*; *acc.–abl.*; *gen.–dat.*) redukált rendszer kialakulása feltételezhető, ami a galliai latinságban a *nominativus* kivételével az összes többi eset fúziójával, a balkáni térségben pedig a *nominativus*ba beolvadó *acc.–abl.* esettel kétesetessé válik (*nom.–acc.–abl.*; *gen.–dat.*), míg az afrikai-hispán-italiai esetrendszer egyetlen alakban egyesít minden esetet. A könyvből arra a kérdésre szeretnénk többek között választ kapni, hogy ebben a nyelvtörténeti keretben hová helyezhető el Pannonia latin nyelvváltozata.

Mielőtt az esettan elemzésére kitérnénk, fontos megjegyeznünk, hogy a szerző mindig következetesen különbséget tesz aközött, hogy az esetek összetévesztését egyszerű hangtani változások, vagy mély, strukturális szintaktikai jelentésváltozások okozzák-e, és szigorúan elkülöníti az egyes esetek szintaktikai összeolvadását az alaktani összeol-

<sup>9</sup> Az LLDB adatbázis 2015. májusi állása szerint, Pannonia feliratainak részleges (70–80%) feldolgozottsága mellett.

<sup>10</sup> Noha Victorinus minden bizonnyal Pannoniában élt, pannoniai származása tisztázatlan, egyes feltevések szerint görög származású volt, és ez akár nyelvezetének pannoniaiságára is rányomhatta bélyegét. De még egy ízig-vérig pannoniai szerzőnek is lehetnek pl. szülei, nagyszülei más provinciából valók, így az egyetlen szerző nyelvezetéből leszűrt következtetések statisztikailag elhanyagolhatóak azokhoz az érvekhez képest, amit tíz-húsz, vagy akár több száz, egy időszakból és egy helyről származó feliratból meríthetünk.

<sup>11</sup> *Herman J.*: A latin nyelv a Római Birodalom dunai provinciáiban. A kutatás problémái és távlatai. *Filológiai Közlöny* 32–33 (1986–1987) 1–15. (= *Le latin dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Problèmes et perspectives de la recherche.* In: ANRW II, 29, 2, 1983. 1089–1106.)

vadásuktól. A kettő közti pontos különbségtétel azonban talán nem mindig indokolt:<sup>12</sup> az esetrendszer változásai szinte nagyon sokszor hangtani okokra vezethetők vissza, amikor pedig nem, olyankor a hangtani változások legalábbis katalizátorként hatnak rájuk. Így például hangtani változás az, hogy a szóvégi *-m* lekopásával és a hangsúlytalan (főként szóvégi) magánhangzók megrövidülésével az első deklináció *nominativusa*, *accusativusa* és *ablativusa* egyes számban megegyezik, többes számban viszont továbbra is különbözik. Szintaktikai változás, hogy az egyes prepozíciók és igék *ablativusi* vagy *accusativusi* vonzata egyre gyakrabban ingadozik a vulgáris latinban. Ehhez járul még az analógiás minta, mikor a III., IV., és V. deklinációk azonos alakú *nominativus-accusativus* esetei modellként befolyásolják a beszélők nyelvérzékét. A három folyamat kölcsönösen hat egymásra, és elterjednek az *-as* végződésű *pluralis nominativusok* az első deklinációban.<sup>13</sup> Lehet-e itt egyértelműen kizárni a változást előidéző okok közül bármelyiket is? Legszerencsésebb talán az adatok teljes halmazát felvonultatni a statisztikai számításban, és az egyes előfordulásokat nem elkülöníteni egymástól a nyelvi változások feltételezett okai alapján. Ezeknek a változásoknak a nyelvpszichológiai okait pedig célszerű külön vizsgálat tárgyává tenni, hiszen egy dialektus deskriptív bemutatásához ez nem feltétlenül szükséges, ugyanakkor az egyes adatok nyelvelméleti indokokból történő előítéletes kizárása fontos statisztikai mennyiségektől foszthatja meg a vizsgálatot.

Milyen pannoniai jellegzetességeket mutatnak hát az egyes latin névszói esetek? Fehér Bence szerint a *nominativus* jól megőrződött a pannoniai latinságban, a szóvégi *-m* lekopása miatti *nom.-acc.-abl.* keveredést pedig nem nevezhetjük téves esethasználatnak, mert a beszélők tudatában voltak a két eset funkcionális különbségének (79. o.). Szerinte egy ilyen *accusativus* alakban megjelenő *ablativust* nem tekinthetünk *accusativus*nak, hanem csak „*accusativusszal* egyező *ablativus*nak”. Az LLDB tanúsága szerint a *nom.-acc.-abl.* esetfúzió kialakulására utaló tévesztések átlaga a birodalom Pannonián kívüli területein a pannoniai latinság korszakára eső I–IV. század között 18% az összes esettani hibához képest, míg Pannoniában ez csak 7%. Ha a *nom.-acc.-abl.* fúzióra utaló tévesztéseknek csak a három vulgáris latin alapeset (*nom.-acc.-abl.*; *acc.-abl.*;

<sup>12</sup> Gondoljunk csak az újlatin nyelvekre, ahol a névmások egy-egy alakjukban még mindig őrzik a *nominativus*, *accusativus*, *dativus* és *genitivus* eseteket, az összes többi szóban pedig prepozíciók és a szórend segítségével különböztetik meg őket: ez valóban azt jelentené, hogy pl. az olaszban még nem zajlott le ezen esetek összeolvadása? Ha túl szigorúan elkülöníténénk a szintaktikai és az alaktani esetet, azzal a következtetéssel járna, hogy a vulgáris latintól a román nyelvekig sehol sem omlott össze az esetrendszer. Természetesen van helye, és szükség is van az esetek külön szintaktikai és jelentéstani tárgyalására is, de az esetek tévesztésének statisztikai elemzésében és a hosszabb távú folyamatok észlelésében akadályozó, ha a potenciális esetvétesztési adatokat túlságosan megsűrjük.

<sup>13</sup> Ennek a jelenségnek az eredetét az oszk-umber italikus dialektusok hatásával is magyarázzák (E. Löfstedt: *Syntactica: Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins* II. Lund 1928. 333–334 és J. Herman: *L'ordre des mots en latin vulgaire*. In: R. Lorenzo (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filología Románicas*, Universidade de Santiago de Compostela, 1989. A Coruña 1997. 1049–1060), így akár már négy tényező is összejátszhatott elterjedésében, és nem feltétlenül lehet egyiket sem kizárólagosan felelőssé tenni.

*gen.-dat.*) kialakulására utaló hibákon belüli arányát nézzük,<sup>14</sup> ez a szám birodalmi szinten 29%, Pannoniában 17%. Ez azt jelenti, hogy Pannoniában még nem ért el magas arányokat a *nom.-acc.-abl.* fúziója, tehát a *nominativus* valóban jól elkülönült az *acc.* és *abl.* esetektől, konzervatívabban, mint a birodalom többi részén. Természetesen egy ilyen megállapításra csak úgy juthatunk el, ha a birodalom többi területének hibaprofilját viszonyítási alapként használjuk.

Fehér szerint a *dativus* és a *genitivus* összeolvadásában fontos szerepet betöltő *dativus adnominalisi* szerkezet Pannoniában is fellelhető, de a Pannoniától délre eső tartományokkal ellentétben itt még nem mutatható ki jelentősebb mértékű esetfúzió (83. o.), a *genitivust* pedig a legjobban megőrződő esetnek ítéli (89. o.). Ezzel szemben az LLDB adatbázisában, ahol az I–IV. század közötti *dat.-gen.* esettévesztések összbirodalmi (azaz a többi provincia Pannonia nélküli) átlaga 12% (77 db),<sup>15</sup> azt találjuk, hogy Pannoniában ugyanez 18%-ot tesz ki (23 db), ami a leggyakoribb előfordulású esettévesztés. Ha ezt az arányt a három vulgáris latin alapeset kialakulására utaló hibákon belül nézzük, birodalmi szinten 24%-ot, Pannoniában pedig rendkívül szignifikáns 45%-ot kapunk. Még ha figyelembe is vesszük, hogy a *dativus* és *genitivus* esetek a feliratokon természetesen igen gyakoriak, ez az arányszám mindenképpen arra enged következtetni, hogy Pannoniában jelentősebb volt a *dativus-genitivus* fúzió, mint a birodalom átlagos szintje. Ez nagy valószínűséggel a balkáni esetrendszer irányába fejlődő területi nyelvvaltozatok közé helyezi Pannoniát, de a fejlődés menete nem juthatott lényegesen messzebb a birodalomban általánosan feltételezhető *nom., acc.-abl., gen.-dat.* háromszatú esetrendszer kialakulásánál. Ha az LLDB késő pannoniai adataira szűkítjük az elemzést, a balkáni mintázat felé való eltolódás még egyértelműbb (*gen.-dat.* 38%, *acc.-abl.* 29%), azonban a többes számú tévesztések hiánya arra utal, hogy az összeolvadás folyamata még csak egyes számban indult meg. Ezt a megállapításunkat erősíti Fehér azon megfigyelése is, hogy az *ad+accusativus*-os részeshatározó a pannoniai latinságban még nem alakulhatott ki (82. o.), amit az iménti vizsgálattal, miszerint a részeshatározó a birtokos esettel összeolvadó formában megőrződik, mi is alátámasztunk. Ez szintén abba az irányba mutat, hogy a *dativus* és *accusativus* között választó vonalnak kellett lennie, tehát Pannonia latinja nem a gall típusú esetrendszer felé haladt, ahol az *acc.-gen.-dat.-abl.* egybeolvad, hanem a balkáni típusú irányába, amelyben a *gen.-dat.* a többi esettől elkülönülten megőrződik.<sup>16</sup>

<sup>14</sup> Külön számoltam azokat a tendenciákat, amik a *nom.-acc.-abl.* együttes fúziója felé mutatnak, amelyek a *nom.*-nak az *acc.-abl.*-tól való elkülönülésére utalnak, továbbá harmadikként a *dat.-gen.* keveredésére utaló jeleket.

<sup>15</sup> Még ha a *dat./abl.-genitivus* tévesztéseket belevesszük is – mint pl.: CONIVX () PRASINACIO < *coniunx* () *Prasinacii* (IBulgarien 169, 2), ahol PRASINACIO *dativusként* és *ablativusként* is értelmezhető – a *dat.-gen.* tévesztés birodalmi aránya akkor is csak 15%-ig emelkedik (96 db).

<sup>16</sup> Az esetrendszer-összeolvadás regionális különbségeinek kimutatását a Herman-módszertan szerint l.: Adamik B.: A számítógépes latin dialektológia műhelyből: az esetrendszer átalakulásának területi különbségei a feliratos anyag tükrében. In: U. Tóth (ed.): Hereditas Graeco-Latinitatis I.: Studia moralia. Debrecen 2014. 9–31.

Az *accusativus–ablativus* összeolvadásról a prepozíciók vonzatainak tárgyalásán túl Fehér nem ad részletesebb elemzést, azonban az LLDB adatai szerint azt tapasztaljuk, hogy az esetteni hibák 15%-át ezek teszik ki Pannoniában, a birodalom többi részén pedig 29%-ra rúgnak. Arányuk a három vulgáris latin alapeset kialakulására utaló hibákon belül birodalmi szinten 47%, Pannoniában 38%. Tehát ez volt a birodalomban legintenzívebben ható folyamat, míg Pannoniában a második legaktívabb változás. A prepozíciók *ablativus* vagy *accusativus* vonzatának felcserélése Fehér szerint (100. o.) nem jelenti még az esetrendszer átalakulását. Csak az *in*, *cum*, *pro* és *ob* prepozíciók esetében állapít meg ingadozást. Az LLDB adatai alapján mindenképpen igazat kell adnunk abban a tekintetben, hogy Pannoniában még nem jutathatott el a teljesség fokára az esetek fúziója; azonban erősebb és gyengébb tendenciákról igenis beszélhetünk, és hogy egyes esetek összeolvadása már folyamatban volt, arra bizonyíték az említett prepozíciók esethasználati ingadozása is.

Az esettan után megérkezünk a mondat szintaxis nagyobb egységeihez. Érdekes statisztikai adatokat olvashatunk (105–114. o.) a névszói és igei szintagmák szórendjéről és belső szerkezetéről. A szerző kimutatja, hogy míg a formuláris nyelvezetű feliratokon a melléknévi jelző a várt módon követi a főnevet, az egyedi szerkesztésű szövegekben a melléknévi jelző valamivel gyakrabban áll a jelzett főnév előtt, de még mindig ritkábban, mint utána. Victorinus egyes műveinek statisztikai elemzését elvégezve viszont a melléknév szintagmakezdő pozíciójának elsöprő túlsúlyát találja. E tekintetben szembe-megy pl. Adams hipotézisével,<sup>17</sup> aki a melléknév főnév mögötti pozíciójának túlsúlyba kerülését tartja a késő latin fejlődés irányvonalának. Ezen a ponton fontos lett volna a Victorinusból nyert adatokat klasszikus szövegek és más provinciák kortárs szerzőinek statisztikájával összevetni, hogy bizonyosak lehessünk abban, hogy valóban helyi vonatkozással találkozunk-e, annál is inkább, mivel a főnév előtti melléknév pozíciója a dalmát nyelv egyik sajátja volt, így felmerül a lehetőség, hogy ez a szórend valóban regionális jelenség.

Az egyszerű és összetett mondatok szórendi vizsgálatának (115–129. o.) fókuszába az SVO szórend kialakulását helyezi, és a teljes mondatok részletes statisztikai elemzését követően megállapítja, hogy a pannoniai latin szórend konzervatív volt és a klasszikus normákat követte. Az SVO szórendet inkább csak az alacsonyabb rétegek nyelvi regiszterében lehet megtalálni (az I. századtól a betelepülő katonák által állított feliratokon már igen gyakori), de sosem kerül többségbe, sőt aránya lényegesen az idő előrehaladtával sem növekszik.

A jelzős szerkezetek egyeztetéséről szólva további szempontokat kapunk az esetrendszer átalakulásához (132–134. o.). Megfigyelése szerint a leggyakoribb hibás egyeztetés a *nominativus–dativus* közti kontamináció. Ezt részben *nominativus appositivusszal* magyarázza a szerző, *dativus* mellett *nominativusban* álló értelmezőként, illetve ennek fordítottjával, amikor *dativus appositivusként* jelenik meg a *nominativust* kísérő

<sup>17</sup> Vö.: J. N. Adams: A Typological Approach to Latin Word Order. *IndogermForsch* 81 (1976) 73–76, 88.

értelmező (kizárólag II. deklinációs szavak esetében). Mind Fehér Bence példái, mind az LLDB adatai alapján az tapasztalható, hogy a *dativus* melletti „*nominativus appositivus*” alakok szinte kizárólag I. deklinációs egyes számú szavak. Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy itt vajon nem inkább a *dativus–ablativus* eset összevonódásáról van-e szó a többes számok, valamint a II. deklináció és a III. deklinációs melléknévek *sing. dat.–abl.* közös alakjainak, illetve a III. deklinációban az *-e* és *-i* végződés hangtani keveredése miatt olykor előforduló *dat.–abl.* tévesztések és a IV. deklinációban gyakran egységes *-u* ragot mutató *dat.–abl.* analógiájára. Ha ugyanis *ablativusi* formával keveredő *dativusok*nak tekintjük ezeket a látszólag *nominativusi* I. deklinációs alakokat, akkor nincs szükség *nominativus appositivusi* magyarázathoz folyamodni: az I. deklináció egyszerűen csak követi a többi deklináció tendenciáit. Egy másik gyakori jelenséget, a *dativus–genitivus* kontaminációját, mely legtöbbször a II-III. deklinációkból adatolt, ezen deklinációk analógiás végződés-hasonulásával magyarázza (pl. *cari coniugi* CIL III 14359, *caro coniugi* helyett), főleg figyelmetlenségi hibának tartva őket. Azonban az LLDB adatain is láthattuk, hogy a *dat.–gen.* tévesztések aránya Pannoniában kiemelkedő volt, tehát ezek a kontaminációs hibák talán inkább az eszfúzió lefolyási időszakának a beszélt nyelvben érzett bizonytalanságáról tanúskodhatnak, amikor a II-III. deklinációkban a *dativusi* és *genitivusi* végződés szabadon felcserélhető lehetett egymással.<sup>18</sup>

Az összetett mondatok és kötőszavaik tárgyalása, majd az igeneves szerkezetek használatának ismertetése után (melyekre most nem térünk ki) a *III. rész* az alaktant vizsgálja.

Az I. deklinációra (194–213. o.) vonatkozóan megállapítja, hogy a *sing. nominativus, ablativus*, és a *nom.* kivételével az összes *pluralis* ragok a provincia fennállásáig megőrződnek klasszikus formáikban. A *sing. acc. -am* > *-a*, *gen. -ae* > *-e*, és a *plur. nom. -ae* > *-as* változást az I–II. század idejére helyezi. Az olykor előforduló *-aes/-es genitivusi* alakot kelta és görög *genitivusok* együttes hatásával magyarázza, amit az is alátámasztani látszik, hogy többségében görög vagy kelta eredetű személyneveknél fordul elő. A *dativus*, ritkábban *genitivus*<sup>19</sup> helyett előforduló *-a* ragot időben és térben elszigetelt jelenségnek tartja, és szembemegy Galdi nézetével, miszerint az *-a genitivus* a Balkánra jellemző.<sup>20</sup>

<sup>18</sup> Ezt a jelenséget a III. deklináció *-is* ragjában a szóvégi *-s* fokozatos lekopása és az I. deklinációban egyforma *dat.–gen.* alak is előmozdíthatta.

<sup>19</sup> Adamik Béla ezeket a csekély mértékben latinizált, kevésbé művelt, főleg sémi eredetű feliratállíttató katonák formulaszerkesztési hibájának tartja, akik az egységük nevét ragozatlanul (*nominativusban*) illesztették be formulákból összeállított felirataikba. Adamik B.: „Hibás” latin feliratok Pannoniából (Hibatipológiai alapvetés). In: M. Nagy Ilona et alii (szerk.): Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére. Debrecen 2010. 25–36.

<sup>20</sup> Ezt a román nyelvben megőrződött *genitivusi* alak is cáfolja. Vö.: G. Galdi: The Grammar of Latin Inscriptions of East Roman Empire: Some Morphological Questions. In: H. Solin – M. Leiwo – H. Halla-aho (eds.): Latin vulgaire: latin tardif 6: actes du 6<sup>e</sup> colloque international sur le latin vulgaire et tardif. Hildesheim 2003. 501–511.



Elveti annak lehetőségét, hogy a II. deklináció (214–231. o.) *sing. genitivus*aként olykor előfordul *-o* rag a *dativusszal* zajló esetfúzió tünete lenne, és a jelenséget a már említett kontaminációval magyarázza. A *plur. nom. -i* és *acc. -os* ragok tökéletesen megőrződnek. A *sing. nom. -s* végződés lekopásának gyakoriságát birodalmi viszonylatban kiugróan magasnak ítéli, de csak a *boius-eraviscus* zónára jellemző elszigetelt jelenségnek, ami talán kelta szubsztrátumra utal. A néha felbukkanó *sing. nom. -o* végződést *dativusi* kontaminációval vagy az I. deklináció mintájára a *nom.–acc.–abl.* alakok egyesülésével magyarázza. Érdekes megállapítás, hogy az *accusativusi -m* lekopása kevésbé jelentkezik, mint a többi deklinációban, és az *accusativusi -o* fejlemény is ritka, noha a keleti latinságban ez a leggyakoribb forma.<sup>21</sup> A *heteroclesia*, a deklinációk közti váltás a III. és IV. deklinációk irányába jelentkezik: ez a jelenség lehetett az egyik mozgatórugója a II. deklinációs *sing. gen. dativusi* funkcióban való feltűnésének.

A III. deklináció (232–253. o.) egyik legérdekesebb dilemmája, hogy a *sing. dativus -i* rag miért nem változott *-e*-vé, ahogy a hangtani fejlődés iránya diktálta volna, és miért őrződik meg a *dativus* és *ablativus* közötti különbség. Fehér ezt azzal magyarázza, hogy az *-m caduca* nélküli *accusativusszal* és az *ablativusszal* megegyező *dativusi* alak már túl sok esetfunkciót terhelhet volna egy azonos hangalakhoz. Egy másik lehetséges magyarázat az *-i* rag kvantitásában rejlik: az *acc.* és az *abl.* rövid magánhangzóra végződött, míg a *dat.* hosszúra, és ez a különbség segített az *-i* hangszínének megőrzésében. A *sing. gen. szóvégi -s* lekopását nem tartja Pannoniában számottevő folyamatnak, és a Galdi által gyűjtött példák többségét „csak látszólagos, mondatszerkesztési” hibának tartja.<sup>22</sup> Szerinte az *-s* lekopását megátolta az, hogy az */i/ > /e/* hangtani változást követően egybeesett volna az *accusativusszal* és az *ablativusszal*, olykor a *dativusszal* is. A *sing. abl.-t* szinte sosem írják tévesen: ez arra utalhat, hogy jól elkülönült a *dativustól*. Mindenesetre elgondolkodtatónak találom azt a megállapítását, hogy a *dativus* az *ablativustól* való elkülönülés mellett a *genitivusszal* viszont hajlamos keveredni: egy újabb érv mellett, hogy Pannonia latinja a *gen.–dat.* összevont eset irányába haladhatott.

A IV. deklináció (254–259. o.) konzervatív Pannoniában, főként a *sing. abl. -u > -o* változás érdemel említést, ami a IV. deklinációnak a II.-ba történő olvadásának jele, és a *sing. dat. -ui > -u* egyszerűsödése, ami már a klasszikus latinban is bevett jelenség. A szerző szerint a IV. deklináció a III. századra „az élő pannoniai nyelvben lényegében felszámolódott”, és szavai nagy része átkerült az I–II–III. deklinációkba.

Az V. deklináció (260. o.) alig adatolt, biztos megállapításokat a szerző nem tesz.

Az igeragozás részletes tárgyalásából (288–309. o.) csak az *-erut/-erot plur. 3. személyű* és az *-i sing. 3. személyű praes. perf.* ragokat, valamint az *-avit > -aut/-ait* fejlődés hiányát emelem ki szemléltetésképpen, melyek pannoniai jellegzetességnek tűnnek.

A másik fontosabb témakör, amit a könyvből kiemelten áttekintünk, a hangtan területe, különösen a vokalizmus. Megtudjuk, hogy a hangsúly mindvégig klasszikus marad, a kvantítások megváltozása III. századtól adatolható (326–331. o.). Az */ae/ mo-*

<sup>21</sup> Vö.: Galdi: i. m. (3. jegyz.) 118.

<sup>22</sup> Galdi: i. m. (3. jegyz.) 187–192.

noftongizációja a Traianus-kortól robbanásszerű, a többi diftongus fejlődéstörténete nem egyértelmű (361–369. o.). De nézzük meg részletesebben, mit mond Fehér Bence az egyszerű magánhangzokról.

A rövid /e/~a/ hangok keveredését (332–333. o.) főleg kelta vagy germán nevekben kelta szubsztrátum hatásának valószínűsíti, de különállónak tekinti a birodalom más részein előforduló /e/ > /a/ jelenségektől. A hosszú /a:/ és /e:/ felcserélését dörizmusnak vagy iónizmusnak tulajdonítja. Ez utóbbi legtöbbször nem is igen vitatható, ám a rövid /e/~a/ ingadozása, bármily sporadikus is legyen, mivel egyes újlatin nyelvekben is kimutatható, behatóbb vizsgálatot igényel: létezik hasonló hangfejlődés a románban, a már kihalt dalmát nyelvben, az isztriai és észak-olasz nyelvjárásokban, egyszóval az egykori pannoniai latinság teljes szomszédságában.<sup>23</sup> A Herman-féle módszerrel – tehát nem a jelenség előfordulásainak abszolút számait vagy a helyes alakokhoz képesti számarányát, hanem a többi magánhangzó-tévesztéshez viszonyított relatív gyakoriságát nézve – kimutatható az LLDB gyűjteményén, hogy az E~A betűtévesztés Pannoniában és környékén volt a legmagasabb arányú az I–II. század környékén.<sup>24</sup> Noha a Pannoniában és a környező provinciákban előforduló /e/~a/ keveredés a teljes lakosság körében mindenképpen marginális jelenség lehetett, szubsztrát tényezőként hosszú távon hatást gyakorolhatott a tágabb régió hangfejlődésére, ami akár az említett újlatin nyelvek /e/~a/ jelenségeihez is hozzájárulhatott. Ezt a kérdést érdemes lenne még alaposan körüljárni, ugyanis lehetséges, hogy a régió latin nyelvtörténetében egy olyan jelenség nyomára bukkanhatunk, ami az Alpok–Duna–Adria régió ma élő újlatin nyelveiben is nyomon követhető.

Mind a hangsúlyos, mind a hangsúlytalan hosszú /e:/–/i:/ hangok (336–352. o.) a provincia történelme során végig megőrződnek, noha azt várnánk, hogy az /e:/-vel a rövid /i/ keveredjen. Amikor pedig a III. században hangsúlytalan helyzetben az /e:/ megrövidül, hangszíne nem az eredeti rövid /e/-vel együtt fejlődik tovább, és nem keveredik az /ae/ diftongusból származó [ɛ]-vel sem, ami azt jelenti, hogy fonetikailag eltért ezektől. A hangsúlyos rövid /e~/–/i/ is őrzi alakját, noha a hangsúlyos rövid /i/ más területeken már az I. századtól [ɛ]-kiejtés felé tendál. A hangsúlytalan rövid /e~/–/i/ fúzióját sem tartja túl intenzívnek, csak a tartomány keleti részén, Aquincum és Sirmium területén mutatkozik valamivel erősebben. Elterjedt csak a IV. században válik, általánossá még akkor sem. Hogy miért ilyen konzervatív Pannonia, arra nem kapunk megnyugtató választ: talán a ragozásban betöltött szerepük miatt maradnak meg e hangok? Vagy a markomann háborúkat követő betelepülők hoznak konzerváló hatást? A szubsztrát hatás kizárható, a korábbi kelta adatokkal nem látszik összefüggés. A hangsúlytalan rövid /e~/–/i/ fúzióból kialakuló új hangszínt nem tartja azonosnak az /e:/-ből származó

<sup>23</sup> Vö. Tamás L.: Bevezetés az összehasonlító nyelvtudományba. Budapest 1978.<sup>3</sup> 46.

<sup>24</sup> Az LLDB Pannoniában 15 db E~A tévesztést rögzít az I–II. század környékére, ami a korabeli aktív magánhangzó-változások 5%-a. Ugyanennek az aránynak a birodalmi átlaga 2%. Magasabb arányban képviseli magát még Moesia, Dalmatia, Dacia és Venetia–Histria is, l.: Gonda A.: Aquincum latin nyelve. In: *Bárányi I. – Bolonyai G. – Ferencai A. – Vér Á.* (szerk.): *Studia Classica*. Budapest 2015. 317–338.

zárt [e]-vel, annál nyíltabbnak véli, mert AE-val tévesztik, de különbözött szerinte az /ae/-ből kialakult nyílt [ɛ]-től is: „Ez a változás tehát nem azonos a későlatin ē~ī egybeeséssel, az utóbbi a hangsúlyos ē~ī egybeeséssel indulhat csak meg, ami (a gyér glosszák alapján) nálunk a IV. sz. végénél nem előbbi.” Fehér hipotézise szerint a hangsúlytalan rövid palatálisok fúziójának eredménye egy redukált, nyílt [ə]-szerű hang lehetett, ami eltért mind az /e:/-ből alakult [ɛ]-től, mind az /ae/-ből lett [ɛ]-től. A hangsúlytalan rövid /e/-/i/-nek ezt a redukált, [ə]-szerű ejtését nemcsak Pannoniára, hanem a tágabb vulgáris latin nyelvtörténet hangsúlyos palatális hangok egybeesése előtti időszakára valószínűsíti.

A III. századra a magánhangzó előtti /i/ általánosan konsonantizálódott, ez a /j/ aztán sok esetben feloldódott, vagy maga olvasztotta be az előtte lévő mássalhangzót. Azonban az itt említett (343. o.) *coniux* > *coiux* példát nem szerencsés a msh+/j/ az *adiutrix* > *aiutrix* típusal együtt kezelni, mert a *coiux* a *coniux*-ból prefixum-variáció (pl. *co-alesco* vs. *con-ficio*) miatt jön létre: az [nj] kapcsolat a vulgáris latinban stabil, csak a „dákorománban” esik ki, de annak is csak a modernebb fejleményében.<sup>25</sup> Tehát a *coiux* inkább morfoszintaktikai jelenség, az *aiutrix* pedig tisztán fonológiai.

Fehér szerint a pannoniai veláris rendszer (353–360. o.) nem feltétlenül a keleti típust követi: míg az /o:/ és /u:/ hangsúlyos és hangsúlytalan pozícióban is megőrződik, a rövid hangsúlyos /u/ nyugati mintára az /o:/ hangszínéhez közelít, számításai szerint a rövid /o/~u/ keveredése ritkább az /e~/i/-hez képest, mint a birodalom többi részén, nincs különbség hangsúlyos és hangsúlytalan között, ragvégződésekben pedig különösen jól megmaradnak. Ugyanakkor kisebb mértékben bár, de egy /o/ > /u/ tendenciát is megállapít. Összességében tehát nehezen ragadható meg a helyes-helytelen arányokon alapuló elemzés eredménye. Ha azonban a Herman-módszer szerint a regionális hibaprofilok arányait hasonlítjuk össze, a pannoniai veláris hangsor a birodalom többi területéhez képest intenzívebben tűnik változni: az I–III. században az O~V tévesztések aránya az E~I-hez képest 32% (26 db), míg ugyanez az arányszám ugyanebben az időszakban a birodalomban átlagosan 21% (109 db).<sup>26</sup> Ebből még csak az látszik, hogy a pannoniai feliratokon a veláris hangok tévesztései a palatálisokéhoz képest gyakoribbak, mint a birodalom átlaga. Annak igazolására, hogy a pannoniai O~V tévesztések nemcsak elszórt véletlenszerű előfordulások, hanem a nyelvi átalakulási folyamatok aktív részei, az O~V tévesztések számát a nem nyelvi eredetű vésnöki hibák számával kell összevetnünk. Így kimutathatjuk, hogy hibajelenségünk szignifikáns-e annyira, hogy ne csak véletlenszerű jelenségnek vagy vésnöki hibának vegyük. Azt találjuk, hogy a birodalmi 21%-os O~V arányszám a nem nyelvi hibákhoz képest 8%, a pannoniai O~V

<sup>25</sup> Vö. Herman J.: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest 2003. 25., valamint Adamik B.: *Konsonáns i és vele összefüggő palatalizációk pannoniai latin feliratokon*. In: A. Banki – G. Tillinger (eds.): *Survivance du latin et grammaire textuelle. Mélanges offerts à Sándor Kiss à l'occasion de son 70<sup>e</sup> anniversaire*. Debrecen 2011. 53–69.

<sup>26</sup> Ugyanez az arány pl. Moesiában és Daciában 20–20%, Gallia Narbonensisben 5%, Baeticában 3%. Vö.: Gonda: i. m. (24. jegyz.) 330.

keveredés az itteni hibák számához képest 11%. Ez azt mutatja, hogy a pannoniai O~V tévesztés nemcsak gyakoribb volt Pannoniában, mint a birodalmi átlag, de talán még intenzívebben is hatott ebben a korszakban. A két hibatípus viszonyított arányszámának összehasonlítása tehát arra enged következtetni, hogy Pannoniában jelentősebb szerepe lehetett az /o~/u/ hangszínfúzióknak, mint azt Fehér Bence gyanította, és ennek kimutatása a Herman-féle relatív gyakorisági vizsgálat nélkül nem volna lehetséges.<sup>27</sup>

Szinkópálódást csak két hangkörnyezetben talál tipikusnak (373. o.), ezeket azonban nem tartja helyi fejlődésnek, sem arányukat számottevőnek: az egyik a -c-V-l- az I–II. századtól, a másik a -m-V-n-, főként a III.-tól. Szinkópálódásnak a hangsúly előtti és utáni szótag egyformán van kitéve. Az *epenthesis* még ritkább, -cr- és -cl- mássalhangzócsoporthoz tartozóknál jellemző.

A mássalhangzóknak a Fehér Bence által Pannoniára igazolt változásait tekintve megemlítendő a gemináták megrövidülése, amit a hangsúlytalan szótagbeli //l/ és főleg az /nn/ esetében talált jellemzőnek. Az intervokális zöngésedést Fehér a pannoniai latinból teljesen hiányzóknak tekinti: a zöngés–zöngétlen oppozíciót konzervatívan őrzik (384. o.). A zárhang utáni /l/ > /j/ változás, e jellegzetes késő latin jelenség teljesen hiányzik, a V~B tévesztés talán a IV. századtól kezd terjedni.

A -di- palatalizációja (387–392. o.) magánhangzó előtt a III. századtól figyelhető meg, de Pannoniában ez még nem tudott affrikátává fejlődni.<sup>28</sup> A -ti-, -ci- (és -gi-) + mgh affrikátás palatalizációját nem tartja kimutathatónak, az erre utaló összes felirati adatot megbízhatatlannak minősíti, mindenesetre elméletileg lehetségesnek tartja a III. század második felétől (amely időszakból már nagyon megfigyazhatók a feliratok). Egy azóta publikált aquincumi felirat azonban bizonyítékul szolgálhat a -ti- palatalizációjára is,<sup>29</sup> és módosíthatja a Fehér Bence könyvében felvázolt képet, de amíg több hasonló adat nem kerül napvilágra, csak óvatos következtetésekkel élhetünk.<sup>30</sup> A nem magánhangzó

<sup>27</sup> Akár a Gaeng-módszerrel, akár a Herman-módszerrel dolgozunk, ha a kiszámolt százalékarányok nincsenek összevetve más területek, provinciák ugyanezen időszakból származó, illetve ugyanezen terület más korszakból származó adataival, az arányértékek nem fognak elárulni semmit a nyelvföldrajzi valóságról. Így pl. a 3. fejezet 3.2. pontjában, ahol Fehér ismerteti az /o~/u/ hangszínfúzió példáit Pannoniában, kijelenti, hogy az /o/ hang az esetek 0,7%-ában jelentkezik /u/-nak ejtve. Hogy ez csak a szokványos tévesztési átlag a birodalomban, s így jelentéktelen információ, avagy pannoniai jellegzetesség, csak más területek ugyanezen számarányának megadásával dönthetjük el.

<sup>28</sup> Ezzel összhangban áll *Adamik*: i. m. (25. jegyz.) 60–66 fejtegetése. A Victorinusnál előforduló, asszibilációra utaló alakokat (pl. *zabulum* < *diabolum*) Adamik Béla elveti, mivel a Victorinus által használt forrásokból is bekerülhettek a szövegbe, és Fehér Bence sem tartja a provincia nyelvére vonatkozóan bizonyítható erejűnek.

<sup>29</sup> OPTACIANE < *Optatiana*e (TitAq 2, 520, 7), ami 290–350 közötti datálásával e jelenség egy nagyon korai előfordulása lehet, és az is elképzelhető, hogy más területről hozta nyelvjárását a feliratállíttató.

<sup>30</sup> Vö.: *Gonda*: i. m. (24. jegyz.) 335. Az OPTACIANE alak mind a /-ti-/ , mind /-ki-/ szótag palatalizációjára következtetni enged a pannoniai latinságban, ugyanis nem lévén bevett írásjel sem a /kj/, sem a /tj/ hangokra, a vulgáris latinban hol egyik, hol másik írásképpel adták vissza a palatális zárhangokat. Korábban Fehér B. mellett Adamik B. sem látta valószínűnek a -ti-, -ci- palatalizációját, lásd *Adamik*: i. m. (25. jegyz.) 65.

előtti *c/g+e/i* palatalizációját a következő okfejtéssel veti el: a CH~H tévesztésekre alapozva kimutatja, hogy a CH nem palatalizálódhatott, ezért a palatális magánhangzók előtt előforduló CH~H tévesztések bizonyítják a palatalizáció elmaradását. Ezzel szemben felvethetjük, hogy amennyiben azt érezték volna, hogy mind a CHE mind a CE betűkapcsolat valamilyen, a C betű szokásos hangértékétől eltérő hangot jegyez, nem lett volna-e mégis logikus tévesztés a CH írásjelet olykor a C helyett használni. Bizonyítékként említi még a QV~C palatális magánhangzó előtt is előforduló tévesztéseit, ami már sokkal meggyőzőbb érv.

A /h/ eltűnését (393. o.) nem tartja általánosnak: a II. században elterjedtebb, a III. században viszont Fehér „*h renaissance-ről*” beszél, ami azt jelentheti, hogy kiejtését részben visszaállították. Talán a markomann háború utáni betelepülők hozhatták kelet-ről, esetleg sémi anyanyelvűek. A IV. századtól viszont végleg eltűnik.

A hehezetes mássalhangzók (394–398. o.) közül a CH-t érdemes kiemelni. Eleinte egyértelműen a CH > C tévesztés a jellemző, /k/ ejtésről tanúskodva, aztán a III. századtól a görög szavakban, párhuzamosan a görög hangváltozással /χ/-nek kezdhették ejteni, amit a CH > H írásképek tanúsítanak.<sup>31</sup> A tősgyökeres latin szavakban viszont a C íráskép állandósul. Érdekes lett volna ezt a „*h renaissance*” jelenségével összekapcsoltan vizsgálni: nem lehetséges, hogy a H visszatértét a /χ/ ejtési módnak a latinba történő befogadása okozta? A PH > /p/ kiejtése kezdettől jelen van, de már az I. századtól megjelenik a spirantizált változat /φ~f/ F-fel jelölve. A későbbi időkben egymással versenyez a két ejtésforma, a III. századtól többségbe kerül az /f/.

A mássalhangzócsoportok (399–404. o.) közül az /ns/ > /n/ ejtést már az I. században betelepülők hozzák magukkal, az NCT betűcsoport NT vagy CT alakra egyszerűsödik, de nem tudni, miért nem egységes a fejlődés. Az NT > T, ritkábban > N változás elenyésző. A *plur.* 3. személyű *-nt* rag egyes esetekben M-ként írva jelenik meg. A /kt/, /pt/ illetve a /ks/, /ps/ hangcsoportok egyszerűsödése az alacsony adatoltság miatt nehezen bizonyítható.

A szóvégi /-m/ ejtésének megszűnését vagy pusztán nazalizációként való ejtését még az I. századi betelepülők hozzák magukkal (405. o.), érdekes módon a *plur. genitivusok*ban és egy szótagú szavakban azonban jobban őrződik, mint máshol. A III–IV. században tekinthetjük a kopás folyamatát befejezettnek.

A szóvégi /-s/ (406. o.) Fehér Bence meglátása szerint grammatikai funkciójától függően veszik el vagy marad meg a III. századra: ahol nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, mint pl. a névmási *-ius genitivus*ban, az igék *plur.* 2. számú *-tis* ragjában, viszont a III. dekl. *sing. gen. -is* végződésében megmarad. A II. dekl. *sing. nom. -us* végződés kopását Észak-nyugat Pannonia területén (főként Brigetióban) Fehér „birodalmi rekordnak” nevezi, miután Kiss Sándor vizsgálatai nyomán Róma város 1,6%-os lekopási arányát összeveti az I–II. századi Pannoniában adatolt 2%-kal, Brigetióban pedig

<sup>31</sup> Adamik Béla hangsúlyozza, hogy ez a fajta jelenség nem lehetett a vulgáris latin változási folyamatok része, hanem csakis a görög nyelvi háttérű feliratállíttató grecizmusáról lehet szó, Adamik: i. m. (19. jegyz.) 33.

4,7%-kal.<sup>32</sup> Meglepő módon a III. századra ez a tendencia eltűnik, amit Fehér azzal magyaráz, hogy a korai /-s/ lekopást a Pannoniába archaikusabb latinságú területről érkező betelepülők hozták magukkal, amit a III. századra kiszorított a nyelvi standardizáció. A III. századtól újra meginduló lekopási folyamat már alig érinti az *-us nominativust*.

A szóvégi /-d/ zöngétlenedik (407. o.), a szóvégi /-t/ kopása az egy szótagú szavaknál nem jellemző, az igék sing. 3. személyében viszont gyakori, főként a III–IV. századi Észak-Pannoniában, ami Fehér szerint a pannoniai latinságot a környező provinciáktól megkülönbözteti.

Ezzel a hangtani rész áttekintésének végéhez értünk; a feliratos írástechnikák, a szókincs, az onomasztika, és a latinon kívüli nyelvek zárófejezeteit (411–490. o.) már terjedelmi okok miatt sem tekinthetjük át. Hogyan összegeznénk tehát a könyv leglényegesebb nyelvtörténeti állításait és kutatási eredményeit?

A pannoniai nyelvi jelenségeket Fehér elképzelése szerint a latin terjesztésének időszakában (I. sz. – II. sz. közepe) a hozott elemek határozzák meg, úgymint az I. dekl. plur. nom. *-as*, a /h/ nem ejtése, néhány szinkópajelenség, az /ns/ > /s/ változás, az SVO szórend, észak-nyugaton a II. dekl. sing. nom. *-u*; szubsztrát jelenség lehetett az *-erut/erut perfectum*, és az *-a* mint I. deklinációs sing. dativus. Ezek reklasszicizálódnak a II. sz. folyamán. A II. században lezajlik az /ae/ > /e/ változás, az *-m* lekopása azonban csak a III. századra fejeződik be. A II. sz. második felében nagy változások történtek a népeség összetételében, de Fehér kimutatja, hogy a nyelvi fejlődés organikus kontinuitása töretlen. Északon a IV. deklinációs *ablativus* beleolvad a II. deklinációba, megjelenik az *-erum/erun* perfectumrag, és a PH > /f/ ejtés túlsúlya, de a nyelv alapvetően klasszikus jellegű marad. A III. századra a rövid magánhangzók hangsúlyos szótagban megnyúlnak, részlegesen visszaáll a /h/ ejtése. Az Aquincum–Sirmium régióban a hangsúlytalan /e/~i/ összeolvad, az /o/~u/ fúzió viszont kevésbé érzékelhető. Fölénybe kerül a melléknévvel vagy birtokossal kezdő jelzős szerkezeti szórend, az SVO szórend. A II. deklinációs *-us nominativust* visszaállítják, a CH > /χ/ ejtés elterjed, a *-ti/ci* palatalizációja nem bizonyítható, de hipotetikusan a III. század második felétől elképzelhető. A IV. századi változásokról kevés adat van, a III. deklinációs *-is plur. nom.* látszik biztosnak.

Ezeknek az állításoknak egy részét az újabb kutatások fényében sikerült alátámasztani, másokat talán némileg árnyalni – már amennyire egy ilyen áttekintés keretén belül ez lehetséges. Fehér Bence *Pannonia latin nyelvtörténetének* legnagyobb erénye a klasszikus XIX. századi nagyszabású tudományos művekre jellemző katalogikus aprólékosság, pedantéria, gondos precizitás, és ezzel együtt is egy mindent átfogó teljesség bemutatására való törekvés. Hiányossága – a vitatható Gaeng-féle módszer alkalmazása mellett – a latin dialektológia szempontjából pedig éppen ezzel kapcsolatos: minden benne van, kivéve a válasz a fő kérdésre, hogyan illeszthető Pannonia a vulgáris latin nyelvtörténet térképére. Ennek megfelelően szívesen láttunk volna kísérleteket az egyes jelenségek vizsgálatánál a Pannonia körüli újlatin nyelvekkel történő összehasonlításra: hiszen, a nyelvtörténeti jelentősége mellett, valljuk be, mindnyájan örülnénk, ha vala-

<sup>32</sup> S. Kiss: Les transformations de la structure syllabique en latin tardif. Debrecen 1972. 85.

melyik környéki újlatin nyelvben a *Latinitas Pannonica* egy parányi továbbélő elemére bukkanhatnánk. Azonban a végső szó az elismerésé: Fehér Bence mindent magában foglaló, és a jelen forrásaink ismeretében teljes és hiteles képet adott Pannonia latin nyelvének történetéről, könyvét nagy haszonnal forgathatja történész, régész, epigráfus, nyelvész és klasszika-filológus. De mivel Pannonia nyelvét elsősorban mint zárt rendszert írja le, a környező és távolabbi területek ugyanazon korszakból származó azonos nyelvjelenségeinek kontrasztív elemzése nélkül, a *Pannonia latin nyelvtörténete* provinciánk belső nyelvtörténetéhez kiválóan, dialektológiai szempontból azonban kevésbé jól használható. De nem kérhetjük számon a szerzón, amit ő maga sem ígér, hiszen seholy a könyvben, s a címben sem utal arra, hogy Pannonia latinságát mint a latin nyelv dialektusát határozná meg, vagy annak nyelvföldrajzi viszonyrendszerében kívánná elhelyezni. Éppen ezért továbbra is elvégzendő feladat marad, hogy Pannonia latin nyelvét dialektológiailag meghatározzuk és egy nagyobb regionális nyelvi egységbe illesszük. Hazánk római kori évszázadainak, Pannoniának első latin nyelvtörténete Fehér Bence úttörő és dicséretre méltó vállalkozása: az első provinciális latin nyelvtörténet, helyi nyelvtörténet – jelentősége is éppen e számunkra fontos helyhez való kötődésében áll.

GONDA ATTILA

gonda.attila@nytud.mta.hu